

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСАМИ РОЗВИТКУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ

1.1. Сировинні проблеми економічного розвитку

Теоретичні основи формування, функціонування та розвитку ринку сировини для світової спільноти тривалий час знаходяться в полі зору відомих закордонних вчених, таких як Р.Браун, Г.Брунстад, Х.Бьєрланд, В.Вернадський, Д.Вайдмон, Г.Герлах, А.Дисуріс, Д.Дюрстад, Н.Кемпбелл, Х.Мехлум, К.Моен, Д.-П.Стіджінс, Г.Торвік, В.Треммен, М.Хамфріс, Дж.Хейнкль, Г.Холл, Ф.Чезолли та ін.

Для практичної зовнішньоекономічної діяльності важливими є питання, пов'язані із зміною структури міжнародної торгівлі сировиною, динаміки світових цін, якісного асортименту продукції.

Ресурси та сировина являються феноменами стабільної зворотньої залежності між темпами економічного зростання країн і обсягами мінеральних ресурсів у них. Взаємозв'язок між потужними запасами ресурсів та низькими показниками економічної діяльності став предметом досліджень і теорій «прокляття ресурсів» та «парадоксу багатства». Згідно дослідження Світового банку, великі залежі нафти та іншої мінеральної сировини у країнах не здійснили позитивного впливу на темпи економічного розвитку. Наприклад, у країнах ОПЕК за період з 1965 по 1998 роки показник ВВП на душу населення не зростав, а зменшувався на 1-3% за рік.

Проте деяким країнам, що досягли макроекономічної стабільності, у значній мірі подолали корупцію і використовують прозорі методи управління, вдалося отримати позитивний результат від використання мінеральних ресурсів. У першу чергу це стосується Канади і Норвегії (природний газ та нафта), Чилі (мідь), Ботсвани (алмази).

Норвегія, як експортер нафти і газу, займає 3-тє місце після Російської Федерації і Саудівської Аравії. Управління природними ресурсами в ній здійснюється на основі державної власності на нафтогазоносні родовища.

Головні складові глобального ринку сировини: нафта і енергоресурси – 39%; чорні метали і сталь – 19%; вугілля – 14%; природний і зріджений газ – 8%. Згідно підрахунків Chatham House, на глобальному ринку сировини домінують 8 виробників: Австралія, Бразилія, Індія, Індонезія, Євросоюз, Китай, Російська Федерація і Сполучені Штати Америки. Лідером по 4-х позиціях є Росія: нафта – 12% світового виробництва, газ – 19%, алюміній – 10%, пшениця – 6%. Всього дане видання нарахувало 30 країн — впливових гравців на глобальному ринку сировини. Крім вказаних, до них відносяться Аргентина (соя), Іран (нафта і газ), Канада (калійні добрива та нікель), Саудівська Аравія (нафта), Чилі (мідь). Є небезпека появи нових галузевих картелів типу ОПЕК і тоді ціни буде визначати не ринок, а їх агресивна політика та різні маніпуляції [1, с.468-469].

Необхідними для розвитку економіки і життєдіяльності суспільства взагалі є вода, а також повітря, яким ми дихаємо. Останнє напряму залежить від лісових запасів Планети. Африка і Південна Америка втрачають найбільші площі лісів. Для Океанії, Північної і Центральної Америки теж характерні значні втрати лісових масивів. Площі лісів у Європі продовжують збільшуватися, але досить повільними темпами.

Загальна площа лісів складає біля 4,0 млрд га, що відповідає 0,67 га на душу населення, але вона розподіляється нерівномірно. Наприклад, у 64 країнах із загальним населенням 2,0 млрд чол на 1 людину приходиться менше ніж 0,1 га лісу. Перетворення лісів у сільськогосподарські угіддя продовжується у занадто високому темпі – 13 млн га за рік. В той же час лісові насадження, відновлення ландшафтів та рукотворне розширення лісів значно скоротили чисті втрати лісових площ. Надамо ще одну інформацію – 70% лісів, які залишилися на Планеті, знаходяться в Росії, Канаді, Бразилії [1, с.472-474].

Характеризуючи частку головних сировинних товарів у експорті окремих складових світу (табл. 1.1), необхідно відмітити, що вона у сільськогосподарській продукції найбільш висока в експорті Південної і Центральної Америки (27,5%), найменша – у країнах Середнього Сходу, а також, з невеликим відставанням, СНД та Африки. Найменшу частку даної сировини експортує Європа.

Таблиця 1.1

**Частка основних сировинних товарів у експорті частин світу,
2012 рік**

	Пальне	Гірничовидобувна промисловість	Залізо і сталь	Хімічна продукція	Сільськогосподарська продукція
Світ	17,8	22,5	3,0	11,2	9,3
Північна Америка	13,2	17,9	1,5	11,4	11,0
Південна і Центр. Америка	24,8	43,0	2,8	6,4	27,5
Європа	8,7	12,4	3,4	16,2	10,1
СНД	59,6	16,1	6,9	6,2	7,5
Африка	54,6	24,3	1,7	3,7	10,0
Середній Схід	62,6	17,7	0,6	7,5	2,6

джерело: [1, с.476], доопрацьовано автором

Світова торгівля сировинними товарами у цілому характеризується наступними основними особливостями:

- переважання у довгостроковому періоді пропозиції над попитом;
- домінування діяльності ТНК на світовому сировинному ринку;
- збільшення потреб у мінеральній сировині і пальному за рахунок реструктуризації національних виробництв та модернізації сільського господарства у більшості країн, що стали на шлях прискореного розвитку;
- попит і пропозиція на сировину залежать від природних запасів, кліматичних умов, політичної ситуації та ін.;
- зростає торгівля напівфабрикатами, виготовленими із мінеральної та рослинної сировини, а також продукцією хімічної промисловості;
- ціни на сировину характеризуються значними коливаннями, які не завжди піддаються передбаченню;
- зберігається тенденція щодо зниження матеріало- та енергоємності виробництва;
- експорт сировини складає половину продажу продукції країнами, які розвиваються;
- на 10 країн світу припадає половина всіх обсягів експорту та імпорту сировини.

Наведемо невелику інформацію про сланцевий газ, питання отримання якого як заміника природного газу ще нещодавно активно обговорювалося у вітчизняних засобах масової інформації. Згідно досліджень українських вчених, оцінки ресурсів цього газу у державі, як і в цілому у світі, значно відрізняються. Все-таки доцільно зазначити, що його достатньо для того, щоб розпочати масштабне видобування. Проте питання потребує попереднього детального вивчення у зв'язку з потенційними екологічними загрозами, при цьому враховуючи досвід Сполучених Штатів Америки [1,с.488-490].

В багатьох країнах світу у зв'язку з підвищеним попитом на різні види сировинних ресурсів суттєво посилився ризик виникнення конфліктів через доступ до них. Конфлікти, що відбувалися з давніх часів, загострюватимуться у подальшому через зміну умов вирощування продовольчої продукції, збільшення проблем водопостачання, наслідки потепління та інше [2]. Це створює ризик для країн, які володіють ресурсами, але не мають достатньої можливості їх захищати.

На сьогодні 21 країна із населенням біля 600 млн чол. відчуває нестачу продовольства чи води. Вчені стверджують, що через зростання населення до 2025 р. до них додасться ще 36 країн, у яких проживатиме 1,4 млрд чол [3,с.18].

За оцінками світового банку, потреба у продуктах харчування до 2030р. внаслідок збільшення чисельності населення Планети, рівня заможності, переходу на покращенні стандарти харчування середнього класу зросте на 50%.

Протягом другої половини ХХ ст. відбулося біля 500 гострих суперечок за воду, 40 з них привели до військових протистоянь. Як приклад таких протистоянь можна надати індо-пакистанський конфлікт 1948 р. навколо Кашміру (Індія), де знаходяться витoki майже всіх річок, що протікають по тери-

торії Пакистану. У 1967 році пройшла арабо-ізраїльська війна, яка отримала назву «війна за воду».

Зростання цін на продовольство стало однією із причин соціальних революцій у Північній Африці і на Близькому Сході у 2011 р. Ціни на продукти харчування там зросли на 15% тільки за період із жовтня 2010 р. по січень 2011 р. Крім того, значно змінився рівень платоспроможності населення.

Апологети нової ресурсної геополітики пророкують світовий порядок, при якому забезпечення доступу до важливих ресурсів стає головним завданням армій країн і конкуренція за них призводить до нестабільності, особливо у регіонах, де вона поєднується з давніми територіальними і релігійними суперечками.

Як наслідок, у стратегіях національної безпеки дедалі більше уваги приділяється природним ресурсам. Країни приймають концепції та інші документи, у яких враховані ці виклики і загрози. Це, зокрема, такі країни як США, Велика Британія, Франція, Польща, а також провідні безпекові організації (НАТО та інші).

Зростання конфліктогенного потенціалу у сфері природних ресурсів викликає занепокоєння у багатьох європейських країнах, оскільки цей континент є найбільшим імпортером продуктів харчування у світі. Лідери провідних країн НАТО проголошують, що порушення потоків життєво важливих ресурсів може вплинути на безпеку членів альянсу.

Підтвердити енергетичні проблеми європейського континенту можуть кризи 2006 і 2009 років, коли неврегульованість питань постачання і транзиту енергоресурсів між Росією та Україною призвела до різкого скорочення поставок газу європейським країнам.

У стратегії безпеки Європейського Союзу «Безпечна Європа у більш досконалому світі» зазначається, що загрозою є «боротьба за природні ресурси..., яка ще більше загостриться в найближчі десятиліття...».

Велику увагу питанням безпеки у сфері ресурсного забезпечення приділяє Польща, де у Стратегічному перегляді національної безпеки та Стратегії національної безпеки відповідний напрям виділено у окрему галузь. Це дає змогу більше зосередитися на проблемних питаннях у сфері ресурсного забезпечення.

Франція у Білій книзі з оборони та національної безпеки пропонує починати міжурядову координацію для отримання безпечного доступу до стратегічних ресурсів. При цьому виділено п'ять видів безпеки, серед яких політика природокористування.

У системі національної безпеки України ресурсне забезпечення не виділено в окремий напрямок, а розглядається як один із факторів економічної безпеки. При цьому до економічної безпеки включено створення умов для гідного життя населення та розвитку економіки. До цього неконкретного переліку було б раціонально додати, на думку автора, найголовніший ресурс України – чорноземи, які, спільно із достатньою забезпеченістю водними ресурсами та робочою силою, дають конкурентні переваги для визначення нашої держави як постачальника сільськогосподарської продукції на світовий

ринок, а також деякі інші основні ресурси. Водночас ефективний аграрний сектор неможливий без державної допомоги щодо створення сприятливих економічних та організаційних умов, гарантування надійного захисту прав власності на землю, запровадження державної торгівлі сільськогосподарською продукцією. Подібні проблеми є і по всіх інших сировинних ресурсах [4,с.120-123].

На сьогодні стан земель у цілому можна охарактеризувати як незадовільний. Пройшовши фазу індустріалізації (30-ті роки минулого століття), сільське господарство залишилося екстенсивним. Специфіка землекористування пов'язана з високим рівнем сільськогосподарського освоєння території, зокрема її розораністю, що практично не має аналогів у світі. Рівень розораності земельного фонду становить до 58%. Розміри розораної площі досягли меж, не знаних розвинутими країнами. Порівняно з іншими державами, Україна має надто високу розораність сільськогосподарських угідь (79%), що за умови низької врожайності свідчить про неефективність використання земельних ресурсів. У деяких областях (Вінницька, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська) рівень розораності сільськогосподарських угідь сягнув 90%. Водночас значна частина орних земель розміщена на схилах різної крутизни. Землеробство ведеться за різко від'ємного балансу гумусу й біогенних елементів.

Все більше ґрунтів закислюються, у них зменшується вміст рухомого фосфору та обмінного калію. Сучасний технічний стан зрошувальних і осушувальних систем не сприяє раціональному використанню землересурсного потенціалу. Близько 20 % земель міських, приміських та індустріальних районів перебувають у кризовому стані. Відсутність належного фінансування призвела до практичного припинення робіт з проведення протиерозійних заходів та рекультивації порушених земель.

Структура землекористування значно змінилась через зростання кількості фермерських господарств, розпаювання і подальшу приватизацію землі. Однією з найважливіших проблем переходу до ринкових відносин є розроблення деталізованого земельного кадастру на основі бонітування ґрунтів.

Зі стратегічного погляду країна може і повинна мати високорентабельне сільське господарство, що не лише годуватиме населення, а й забезпечуватиме значні надходження до державного бюджету від експорту продукції. Серед природних ресурсів особливу роль відіграють мінерально-сировинні ресурси.

Україна перебуває на початку етапу виснаження надр. Висока ступінь геологічного вивчення територій, зменшення якісних запасів основних видів мінеральної сировини, незначна ймовірність відкриття нових великих і навіть середніх за запасами родовищ зумовлюють недоцільність вкладення коштів у пошукові та геологорозвідувальні роботи. Більш пріоритетним стає технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей, де зношеність основних фондів сягає критичного рівня. Водночас в економіці країни мінерально-сировинний комплекс і безпосередньо пов'язана з ним чорна металургія мають велике значення.

На економічний розвиток України за інтенсивного довготривалого використання мінерально-сировинних ресурсів впливали наступні головні чинни-

ки: поступове виснаження надр; формування структури економіки з переважанням важких галузей виробництва; поступове накопичення негативних екологічних наслідків. Виснаження надр, як наслідок їх інтенсивного використання, відбувається оскільки мінерально-сировинні ресурси не поновлювальні, а їхні запаси завжди обмежені. Рано чи пізно кращі родовища випрацьовуються, до розробки залучають ті, що залишилися, гірничо-геологічні умови погіршуються, видобуток мінеральної сировини стає мало- або взагалі не прибутковим.

На початку минулого століття відомий економіст Г. Хотеллінг запропонував теорію виснаження, суть якої у тому, що втрати корисності ресурсів при їх консервуванні з часом компенсуються зростанням цінності. Експлуатація родовищ мінеральної сировини тісно пов'язана з політикою щодо їх виснаження і, відповідно, вилучення та використання динамічної ренти. Великі гірничодобувні компанії чи держава у цілому визначають стратегію освоєння мінерально-сировинних ресурсів з огляду на власні інтереси. Закономірності, встановлені згаданим вченим, дають можливість планувати діяльність у цій сфері в часі.

Під час економічного становлення будь-якої держави насамперед освоюють райони, де є сировина, вже розвинена інфраструктура і великі людські ресурси. Густо населена Україна, в надрах якої у минулі століття відкрито родовища нафти, газу, кам'яного вугілля, заліза, була привабливим регіоном для здійснення індустріалізації. За кілька десятиріч вона перетворилась на сировинну територію колишнього Радянського Союзу. Це зумовило невиправдано великі розміри деяких галузей промисловості (гірничодобувної, переробної, металургійної та інших) і, відповідно, значні деформації в господарському комплексі. Окремі галузі набули гіпертрофованого та незбалансованого розвитку. Сучасні структурні характеристики економіки держави показують її сировинну спрямованість.

Виснаження надр і формування структури промисловості, переобтяженої важкими галузями, супроводжується накопиченням значних негативних екологічних наслідків довготривалого характеру. Це зумовлено тим, що економія на екологічних витратах на перших етапах освоєння родовищ дає великий прибуток. Але витрати на ліквідацію наслідків надзвичайних екологічних ситуацій і катастроф можуть перевищити загальний прибуток від продажу мінеральної сировини. Складний екологічний стан гірничодобувних регіонів реально стримує економічне зростання держави. Прикладом може бути досвід закриття неприбуткових шахт на Донбасі. З'ясувалося, що доцільніше їх не закривати, оскільки на ліквідацію наслідків такого закриття потрібні ще більші кошти, ніж на покриття результатів збиткової експлуатації.

Україна є досить ресурсозалежною державою (особливо від вуглеводних ресурсів) і щораз більше стикається з проблемами ефективного ресурсозабезпечення, насамперед виробничого сектору економіки. Донедавна питання енергоемності виробництва не були настільки гострими як сьогодні. Держава імпортувала енергоресурси із сусідніх країн СНД за цінами, нижчими, ніж на світовому ринку. Енергозалежність – це фактор, який Україна повинна міні-

мізувати насамперед. Причому головною проблемою є не дефіцит енергоресурсів, а висока енергоємність виробництва. Тому необхідно проводити серйозні реформи у сфері енергозбереження, щоб досягти європейських стандартів.

Спираючись на результати реалізації вітчизняної політики в галузі енергозбереження, які показують її низьку ефективність, можна сформулювати наступні основні недоліки впровадження наявних реформ: відсутність централізованого підходу до розробки, періодичної корекції політики енергозбереження та контролю за її впровадженням; відсутність системної ув'язки з іншими напрямками державного регулювання вітчизняної соціально-економічної та екологічної системи; слабе інституціональне підґрунтя; недостатня структурованість політики енергозбереження; обмежений інструментарій реалізації та оцінювання ефективності політики й законодавчих механізмів її здійсненнях.

Формалізація будь-якого явища чи процесу має на меті забезпечити можливість вивчення даного об'єкта і на цій основі досконалість судження, зведення до мінімуму помилок при прийнятті рішень.

Процес створення концепції і стратегії ресурсної безпеки України включає у себе відбір та використання великої кількості різнохарактерних показників, призводить до деякої невизначеності у прийнятті рішень. Проте його формалізація необхідна, оскільки тільки вона здатна забезпечити аналітичний підхід і таким чином зменшити суб'єктивність при прийнятті рішень, а також виключити помилки, що можуть вплинути на ситуацію.

Для проведення об'єктивної оцінки рівня національної мінерально-сировинної безпеки розроблені наукові методи визначення її загроз. При цьому формується набір показників по кожній загрозі і регулярно здійснюється моніторинг ситуації щодо них [6].

У географічній енциклопедії України знаходимо наступне визначення: «Мінеральні ресурси – сукупність розвіданих запасів різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил» [7].

За визначенням Гірничого енциклопедичного словника, «Мінеральні ресурси України – сукупність запасів корисних копалин у її надрах» [8]. За висновками провідних фахівців, мінерально-сировинна ресурсна безпека є системою заходів із формування умов самозабезпечення держави, регіону чи галузі ресурсами на рівні необхідних потреб, коли виключена загроза шкоди споживачам усіх видів корисних копалин [9, с.79]. Теоретично сутність безпеки має виявлятися у системі чітко визначених критеріїв, що характеризують стан економіки. Показники надають обсяг ресурсів, отриманих вітчизняними виробниками для внутрішнього споживання та зовнішньоторговельних відносин.

Опис показників безпеки у дослідженнях проводиться через їх порівняння з набором встановлених індикаторів, які характеризують ступінь зв'язків між собою та виявлених у процесі аналізу результатів (табл.1.2).

Ступінь жорсткості нормативів національної безпеки залежить від економічного стану країни та її енергетичної незалежності. Розвинуті країни встановлюють більш жорсткі нормативи, а менш заможні вимушені орієнтуватись на занижений рівень національної безпеки і, відповідно, нижчі нормативи [9].

У країнах із ресурсозалежною економікою особливо гострою є проблема циклічності розвитку. Окремі вчені, наприклад Р.Аренд, таку групу називають країнами із сировиннозалежними економіками (КСЗЕ) – це ті, де на природні ресурси припадає понад 10% ВВП і 40% експорту.

Таблиця 1.2

Показники мінерально-ресурсної безпеки України

№ з/п	Показники
1.	Місце у світі за запасами окремих видів і елементів природних ресурсів
2.	Наявна і можлива забезпеченість держави необхідними мінеральними ресурсами
3.	Кількість мінерально-сировинних ресурсів, яка залишилася невикористаною
4.	Обсяги вилученої мінеральної сировини: їх абсолютні показники і динаміка в часі, а також за видом і типом
5.	Терміни вичерпання світових наявних запасів
6.	Тривалість промислового освоєння того або іншого родовища корисних копалин
7.	Геолого-пошукове нарощування запасів мінеральних ресурсів
8.	Величина загальної вартості мінеральних ресурсів, розвіданих на території держави
9.	Дійсна або прогнозна ціна на мінеральну сировину
10.	Порівняння різних видів мінеральної сировини між собою – міжгалузевий баланс
11.	Показники споживання того чи іншого виду корисних копалин на 1000 дол. ВВП
12.	Порівняння обсягу витрат на виробництво продукції різними галузями
13.	Обсяг і динаміка інвестування в окремі гірничодобувні підприємства і галузь у цілому
14.	Частка мінерально-сировинного комплексу у валовому національному продукті
15.	Ступінь прибутковості різних галузей економіки
16.	Ліквідність отриманої мінеральної сировини
17.	Обсяги споживання мінерально-сировинних ресурсів на душу населення
18.	Порівняльний аналіз обсягу національного споживання різних видів мінеральної сировини між собою
19.	Загальна кількість зайнятих у гірничодобувному секторі та їх відношення до зайнятих взагалі і чисельності населення країни
20.	Абсолютні і відносні показники (тривалість праці)
21.	Галузеві обсяги світової торгівлі

22.	Внутрішня економічна політика держави відносно гірничого комплексу
23.	Рівень наявного розвитку техніки і технологій
24.	Достатні резерви виробничих потужностей
25.	Мінімізація негативної дії на біосферу, скорочення обсягів і токсичності мінеральних відходів
26.	Встановлення видів стратегічної мінеральної сировини

джерело : [9], доопрацьовано автором

Зазвичай до них відносять нафто- та газовидобувні країни. Менше уваги дослідники приділяють країнам, що експортують чорні метали і вироби з них, руди металів, дорогоцінні каміння і метали тощо. Саме до таких країн відноситься Україна, яка входить у десятку перших країн світу за обсягом запасів залізних, марганцевих і титанових руд.

Згідно оцінки Національного інформаційного центру мінеральних ресурсів США, вона посідає третє місце після Австралії та Росії за обсягом запасів залізної руди, маючи 12% світових обсягів. У поєднанні з наявністю коксівного вугілля та марганцевих руд, близькістю до залізничних і морських шляхів це створює необхідні передумови для переважання видобувної і металургійної промисловості в економіці країни.

КСЗЕ здійснюють торгівлю в основному сировиною, попит на яку перебуває у залежності від кон'юнктури на світових ринках, що обумовлюється таким:

- експортерами сировини в основному виступають країни, що розвиваються. Вони мають обмежені можливості протидіяти зовнішньому впливу внаслідок недиверсифікованості поставок та відкритої економіки;

- жорсткість заробітної плати як однієї з основних складових доданої вартості;

- споживачами імпортованих товарів є підприємства, залежність яких від природних ресурсів значно вища, ніж у кінцевих споживачів.

Спекулятивні операції посилюють волатильність товарних ринків. Одночасне падіння зовнішніх надходжень від експорту і обсягів нових запозичень разом із необхідністю повертати зовнішні борги у більших розмірах стають чинниками негативних процесів у економіці таких країн [10,с.47-48].

Масштаби впливу зовнішньої кон'юнктури на економіку України настільки різнобічні і значні, що заходів грошово-кредитної політики для протидії недостатньо. Кон'юнктурні чинники держава може нейтралізувати лише за допомогою скоординованої антициклічної діяльної і монетарної політики.

В основу принципів використання дефіциту бюджету має бути покладено антициклічний характер фіскальної політики, що дозволяє вилучати надлишкові кошти в період сприятливої кон'юнктури та інвестувати їх при спаді економіки. Кабінет Міністрів не повинен, аналогічно ринковим суб'єктам, враховувати лише короткострокові перспективи, визначати вартість запозичень і, відповідно до цього, надавати їх певні обсяги. При цьому імплемента-

вані у бюджетне законодавство офіційні правила дозволяють дотримуватися бюджетної дисципліни.

Проводити в Україні антициклічну політику тільки через зміну обсягів запозичень неможливо, оскільки час доступу до зовнішніх ринків капіталів не співпадає з періодом, коли ці ресурси необхідні. Тому, як і у більшості країн із сировиннозалежною економікою, необхідно створити стабілізаційний фонд, який буде поповнюватися при сприятливій кон'юнктурі і використовуватися для усунення кризових явищ.

У довгостроковому періоді позбавитись від такої залежності реально тільки внаслідок зміни структури економіки. Враховуючи довготривалість цього процесу і наявність реальних кроків щодо його здійснення, фіскальна політика ще довго буде використовуватися для нівелювання негативних явищ зовнішнього характеру [10,с.58].

Збільшення обсягів експорту є одним з основних факторів економічного зростання, оскільки визначає ефективність і конкурентоспроможність економіки.

Структура експорту України характеризується, як уже зазначалося, переважанням сировинного сектору, тоді як продукція машинобудування та високотехнологічних галузей має відносно незначну частку. Небезпеку ситуації продемонструвала криза 2008-2009 рр., коли різке падіння попиту і цін на сировину призвело до зниження обсягів експорту металургійної та хімічної галузей, що різко зменшило надходження до бюджету, погіршило торговельний баланс, створило серйозну загрозу дефолту. Повторення подібного сценарію можливе і у майбутньому: зростання споживчого імпорту не компенсується надходженнями від реалізації продукції сировинних галузей; металургія, вугледобування та хімічна галузі різко знизили обсяги виробництва із-за тимчасової анексії Криму та подій на Сході України.

У сучасній економічній літературі більшість досліджень стосуються комплексного показника експорту, а відмінності між його окремими категоріями і галузями, характерні особливості кожної з них розглядаються досить поверхово.

Вплив експорту сировини на економічний розвиток був ґрунтовно досліджений у 1983 р. Дж. Федером [11]. Дещо пізніше А. Фосу [12,с. 68-69] на прикладі розвинених країн довів позитивний вплив експорту промислових виробів на економічний розвиток, що контрастує з протилежним результатом сировинних поставок.

Висновки Д. Грінвея виходять з аналізу базових галузей промисловості (паливної, текстильної, металургії) як визначальних для економічного підйому країн, що розвиваються. М. Пенядер, вивчаючи спеціалізацію зовнішньої торгівлі, визначив високотехнологічні галузі як пріоритетні для економічного зростання.

Маючи значні напрацювання у вивченні проблем експортного потенціалу та шляхів його трансформації в напрямі розширення високотехнологічних галузей, водночас для конкретних умов української економіки залишаються тільки означеними питання розробки комплексних заходів щодо підтримки

інвестиційно-інноваційного вектору економічного розвитку, що вимагає нових теоретичних підходів та практичних напрацювань [13, с. 111-112].

Видобувні галузі сьогодення характеризуються високим рівнем рентабельності. Якщо держава не знизить їх прибутковість через податкові важелі, ставки мита, вартість ліцензій та інше, основний капітал надходитиме до них. За рахунок видобувних підприємств зростатимуть кредитні ставки, зменшуватимуться інвестиції у інші галузі, що призведе до зниження темпів розвитку промислового комплексу у цілому і погіршить структурні зрушення, придасть їм деструктивного характеру. За сприятливої світової кон'юнктури видобувні структури спроможні задовольнити потребу у капіталі за рахунок експортних поставок. Вони не зацікавлені у внутрішніх накопиченнях. Відповідно не розвивається фінансова інфраструктура, заощадження населення не використовуються як інвестиції і загальний об'єм капіталовкладень знижується.

Узагальнюючи, сировинний експорт у перспективі гальмує економічне зростання і погіршує структуру економіки. Основна спеціалізація українського експорту зосереджена у сировинних галузях, що характеризуються ціновою конкурентоспроможністю і водночас високою залежністю від кон'юнктури світових цін. У останній час залежність посилюється факторами політичного характеру у зв'язку із агресією Російської Федерації.

Без переорієнтації економічної політики на реалізацію інвестиційно-інноваційної моделі розвитку Україна приречена на низьку конкурентоспроможність, відтік кваліфікованих кадрів за кордон, періодичні соціально-економічні кризи локального характеру [13, с. 118-119].

Досліджуючи інвестиційно-інноваційний розвиток економіки, доцільно нагадати, що у першій половині ХХ століття радянський економіст М. Кондратьєв розробив теорію щодо послідовно змінюючих одна одну фаз підвищення та зниження цін. Цикли, згідно висновків Кондратьєва, мають протяжність 55-70 років.

У зв'язку з цим необхідно розглянути сировинні цикли, які також досліджував радянський вчений. Він проаналізував економічні показники розвинутих країн капіталізму за досить тривалий період – більш ніж 100 років. Вивчивши індекси цін, державні позичкові папери, номінальну заробітну плату, показники зовнішньоторгового обігу, обсяги видобутку вугілля, золота, виробництва свинцю, чавуну і т.д., вчений зробив такий висновок: при фазі підйому швидкий розвиток економіки неминуче веде до необхідності змін. Проте можливості змін у суспільстві відстають від вимог економіки, а тому розвиток переходить у фазу зниження, протягом якої кризово-депресивні явища примушують перетворювати економічні та інші відносини. Згідно припущень М. Кондратьєва, на даний час період спадної фази, вихід із якої тільки один – технологічний прорив.

Відповідно спостережень Більге Ертена, економіста Департаменту ООН з економічних та соціальних питань, і Хосе Антоніо Окампо, професора Колумбійського університету, з 1754 р. всі досліджені ними цикли, крім нафтового, корелюють із змінами світового ВВП, тобто орієнтуються на глобальний попит. Попит, у свою чергу, залежить від стану економіки. В часи кризи по-

потреба у будівельних матеріалах, пальному та іншій сировині знижується, разом з тим і ціни на них, а у часи підйому – навпаки.

Х.А. Окампо стверджує, що аналіз цін на різні види сировини дозволяє виділити три цикли протягом 1865-2010 рр. Результати дослідження, проведеного зазначеними вченими у 2011р., виділяють довгострокові цінові тренди на сировинні товари (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Довгострокові тренди цін на сировину

Тренд	Метали		Нетропічна аграрна продукція		Нафта	
	Цикл, роки	Зростання, %	Цикл, роки	Зростання, %	Цикл, роки	Зростання, %
Підйом	1865-1881	1,7	1899-1932	20,0	1875-1925	114,2
Спад	1882-1974	-48,2	1933-1994	-46,9	1926-1962	-32,5
Підйом	1975-2010	43,8	1995-2010	6,9	1963-2010	280

джерело: інформація ООН, доопрацьовано автором

Проблему падіння цін деякі виробники і їх угруповання намагаються вирішити зниженням пропозиції. Наприклад, скорочення видобутку нафти – традиційний інструмент цінового регулювання в країнах ОПЕК. Проте знизити видобування до такого рівня, щоб це відповідало реаліям сьогодення, особливо якщо врахувати наявність угод, неможливо.

Крім того діє фактор розвитку технологій. Низькі ціни на сировину у кінці 1990-х – на початку 2000-х років не сприяли інвестуванню та нарощуванню видобутку, але з тих пір ситуація змінилася корінним чином. Зростання попиту на деяку сировину зробило відповідні галузі привабливими для інвестування, що підвищувало продуктивність.

Збільшення обсягів видобутку багато в чому пояснюється використанням нових технологій, перш за все на ринку природного газу. Після 2010 року, коли ціни на газ, як і на нафту та ще багато які види сировини, почали падати, інвестори неохоче вкладають кошти у нові проекти, пов'язані із сировиною, оскільки достатнього прибутку їм не гарантовано [14,с.27-30].

Виробники, які випускають кінцеву продукцію, прикладають багато зусиль щоб зменшити залежність від сировинного фактору, тобто від кількості того чи іншого виду (інших видів) необхідної сировини, що отримало назву матеріалоємності. Доцільно розглянути як проводиться така робота на підприємствах машинобудівного комплексу – одного з найбільш матеріалоємних і залежних від сировини. Стратегія ресурсозбереження на підприємствах машинобудування наведена на рис.1.1.

Сутність і зміст стратегії ресурсозбереження визначають функціонування механізму раціонального використання виробничих ресурсів на підприємствах комплексу. З наукової точки зору зазначений механізм є системою, мета якої – підтримання витрат виробничих ресурсів на конкурентоспроможному рівні.

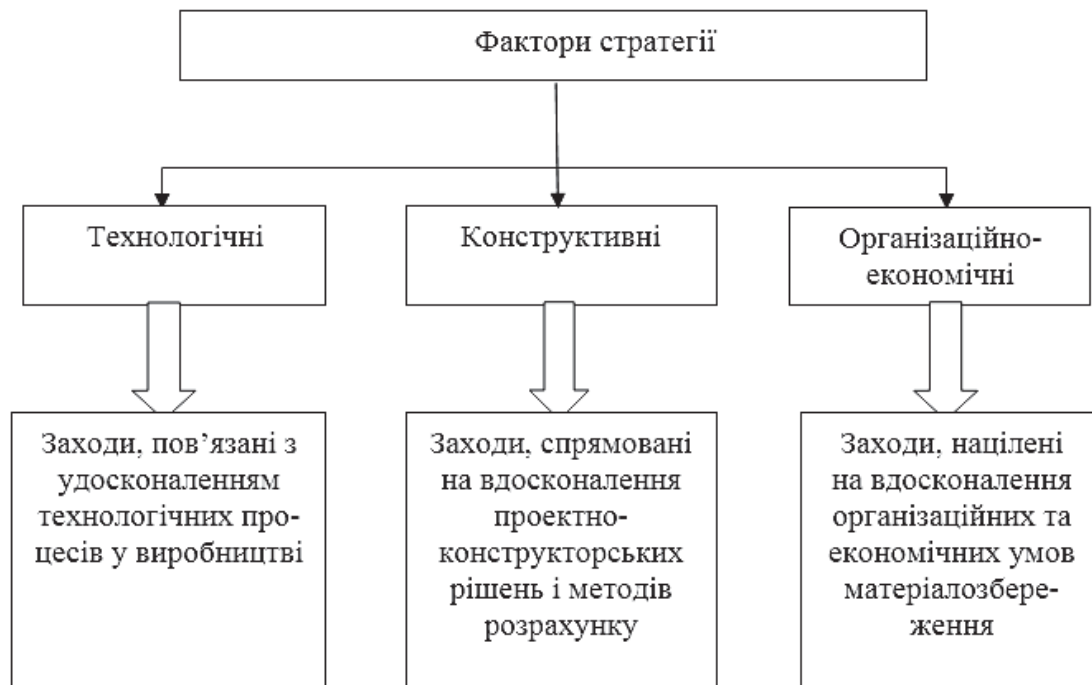

Рис.1.1. Стратегія ресурсозбереження на підприємствах машинобудування

джерело: [15,с.94], доопрацьовано автором

Передумови формування і здійснення ресурсозберігаючої стратегії:

- зростання витрат на видобуток та використання енергії;
- збільшення споживання сировини і матеріалів у світі за останні роки;
- ріст собівартості і цін на сировину як результат збільшення витрат на розвідку, видобуток, збагачення і транспортування.

У ході розробки стратегії ресурсозбереження необхідно виходити з того, що її сучасні форми і методи мають відрізнятися підвищеною гнучкістю і бути достатньо уніфікованими або, навпаки, диференційованими з урахування впливу чинників у сфері продуктивної діяльності.

Зростаюча роль стратегії у сучасному господарському житті машинобудівного підприємства обумовлює необхідність побудови моделі ресурсозберігаючого типу. Конкретні форми взаємодії підрозділів та службових осіб, на які покладено відповідні функції, встановлюються на кожному конкретному підприємстві залежно від основних завдань ресурсозбереження з урахуванням його особливостей.

У ході реалізації заходів, спрямованих на організацію стратегії ресурсозбереження в підрозділах, посадові особи здійснюють оперативний контроль з метою запобігання відхилень від намічених умов та термінів виконання [15,с.192].

Робота з приведення в дію резервів ресурсозбереження повинна носити планомірний і цілеспрямований характер. Виходячи з головної мети стратегії і на основі аналізу причин, які перешкоджають використанню сировини, а також місць виникнення втрат ресурсів у конкретному періоді, визначаються основні напрямки ресурсозбереження на підприємстві [16,с.94-95].

Протягом останнього десятиріччя продовжувалось прогресуюче накопичення відходів як у промисловому, так і в побутовому секторах. В даному дослідженні, виходячи із його спрямованості, ми не будемо розглядати вплив відходів на навколишнє середовище, а обмежимося питаннями їх використання як сировинного ресурсу.

Згідно з європейською практикою, проблема відходів має виходити з їх оцінки як ресурсного джерела. Узагальнення досвіду управління відходами у розвинених країнах та їх використання в Україні дозволяє визначити, що зазначене є довгостроковою стратегією економічного розвитку держави.

До найбільш ресурсно-цінних відходів, що зосереджені по всій території України, відносяться залишки продуктів кінцевого споживання: зношені шини, відпрацьовані оливи та акумулятори, використані шкіряні вироби тощо. Загальні обсяги щорічного утворення цих відходів сягають понад 5,5 млн т, а рівень використання менше 5%. Саме ця група у першу чергу потребує цільового регулювання та програмного забезпечення, тобто концентрації фінансових ресурсів, зусиль органів виконавчої влади, науки, виробництва та громадськості для досягнення запланованих результатів. При цьому повинні вирішуватись такі завдання:

- адаптація чинного законодавства України у сфері поводження з відходами до законодавства Європейського Союзу з урахуванням особливостей співпраці з іншими країнами;

- створення організаційних, нормативно-правових та інформаційних передумов, розробка економічного механізму і фінансового забезпечення щодо реалізації заходів;

- зменшення ресурсної залежності країни за рахунок вторинних ресурсів та зниження витрат первинної сировини у загальному обсязі ресурсоспоживання;

- розширення можливостей задоволення матеріально-сировинних та енергетичних потреб України за рахунок відходів як вторинної сировини;

- реалізація конкретних пілотних проектів;

- створення інфраструктури поводження з відходами як вторинною сировиною [17,с.403-404].

Стан діючої нормативно-правової бази в Україні щодо поводження з відходами носить фрагментарний характер і комплексно не вирішує даної проблеми. Як свідчить зарубіжний досвід, необхідно розглядати всі етапи поводження з відходами як цілісну систему, що потребує нормативно-правового врегулювання. Це повинно здійснюватися таким чином:

- розробка і прийняття нових законодавчих актів, які забезпечують комплексний підхід до вирішення проблеми і відповідають вимогам ЄС;

-внесення змін та доповнень до діючих законодавчих актів у частині підвищення вимог щодо раціонального використання вторинних ресурсів та ресурсозбереження.

Нормативно-правова і методична бази повинні мати таку структуру: законодавчі акти та рішення вищих органів влади; міжнародні та державні стандарти; регіональні і галузеві керівні, нормативні та інструктивні матеріали; методичні вказівки і рекомендації щодо виконання нормативів [16,с.388-396].

Економічно ефективно використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення з врахуванням екологічних факторів набуває все більшої актуальності. При цьому перспективним напрямком є органічне сільськогосподарське виробництво, що характеризується мінімальним використанням хімічних добрив та засобів захисту рослин, відсутністю генетично модифікованих організмів, посиленням застосуванням ручної праці та інше.

В Україні є достатні передумови для органічного сільськогосподарського виробництва. Вона посідає перше місце у східноєвропейському регіоні щодо сертифікованих площ ріллі, переважно спеціалізуючись на виробництві зернових, зернобобових і олійних культур.

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, станом на 25 січня 2013 року статус спеціальних сировинних зон було надано землям площею 222,6 тис. га, на яких ведуть господарську діяльність 77 аграрних підприємств різних форм власності (табл.1.4).

Таблиця 1.4

Спеціальні сировинні зони в Україні

Область	Кількість суб'єктів господарської діяльності	Площа земель, га
Вінницька	9	14596
Волинська	2	5758
Дніпропетровська	7	32299
Івано-Франківська	4	3353
Київська	7	16769
Полтавська	32	96074
Рівненська	1	6621
Сумська	5	12591
Харківська	3	17458
Херсонська	1	2894
Хмельницька	1	1373
Черкаська	2	3220
Чернігівська	3	9592
Всього	77	222598

джерело: Офіційний портал Міністерства аграрної політики та продовольства України / [Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://minagro.gov.ua>

З метою подальшого розвитку органічного виробництва у аграрних підприємствах важливим завданням є розробка науково-методичних засад із здійснення комплексу заходів для забезпечення населення та конкурентоспроможного експорту високоякісних продовольчих продуктів.

Перспективним напрямком, який враховує системні взаємозв'язки між всіма ланками відтворювального процесу, є кооперація аграрних підприємств у межах спеціальних сировинних зон, яка сприятиме вирішенню проблем раціонального використання земельних ресурсів та ведення органічного землеробства.

Сільськогосподарські землі повинні відповідати вимогам щодо рівня їх забруднення шкідливими речовинами: радіонуклідами, пестицидами, важкими металами та ін. Дані нормативи розроблені фахівцями Інституту агроекології і природокористування НААН і мають повсякчасно використовуватися на практиці [18, с. 101-103].

Продовжуючи тему використання в Україні земель як ресурсу, зупинимось на виробництві сировини для біопалива та олійних культур, тим більше що ці спрямування перекликаються між собою.

Проблема виробництва біологічного палива відноситься до актуальних і водночас дискусійних питань, які у майбутньому можуть бути перспективним вектором розвитку рослинництва і взагалі сільського господарства.

Україна рідко коли мала дефіцит зерна для внутрішнього забезпечення, проте стабільністю у обсягах виробництва відзначається не завжди. Це стосується майже всіх видів аграрної продукції, що за своїми біологічними властивостями може бути використана для переробки на біопаливо – ріпаку, кукурудзи, сої та ін. На сьогодні значна її частина експортується за межі України як сировина, а тому сільське господарство закріпило за собою статус сировинної галузі.

Повернемося до доцільності виробництва біопалива. Це перспективний, екологічно ефективний сегмент діяльності. Сировина, з якої виробляється біопаливо – поновлювальний ресурс. Його суттєва перевага ще у одному – воно повністю розкладається мікроорганізмами і тому екологічно відносно безпечне.

Сільськогосподарська продукція, яку виробляють для використання як біопалива, включає уже названі нами кукурудзу і сою (переважно у США та Аргентині), льон і ріпак (в основному у Європі), цукровий очерет у Бразилії й пальмову олію в Південно-Східній Азії. У США до третини обсягів виробництва кукурудзи (70-100 млн т) щорічно спрямовується на виробництво біоетанолу.

Не можна не враховувати, що сільськогосподарські культури, продукція яких придатна для виробництва біологічного палива, вкрай виснажують землю. Тому дуже цікавими і перспективними є напрацювання вітчизняних науковців В.Я. Месель-Веселяка і М.М. Ярчука, що пропонують використовувати як сировину для виробництва біоетанолу цукрові буряки. Це тим більш важливо, що буряківництво у цілому і цукрові заводи зокрема прийшли у повний занепад і потребують корінної зміни профілю діяльності. Як зазначають

вчені, одним із завдань ефективного механізму агрогосподарювання є здійснення модернізації цукрових заводів, яка полягає у організації виробництва, крім цукру, біоетанолу і меляси в єдиному технологічному процесі цукрова-ріння, а, крім того, введення додаткового технологічного циклу з виробництва біоетанолу з меляси та соку буряків. За їх розрахунками, цукрові буряки є найбільш ефективною культурою для переробки на біоетанол [18,с. 128-129].

Олійні культури виробляють в багатьох країнах світу. До основних виробників відносяться Сполучені Штати Америки, Бразилія, Аргентина, Китай та Індія. Разом ці країни забезпечують понад дві третини світового виробництва олійної сировини. У структурі посівів переважають соєві боби, які дають більше половини світового виробництва олійної сировини. На ріпак приходить-ся 14%, насіння бавовни –11, соняшника – 9.

Зростання чисельності населення підтримує високий попит на олійні культури і продукти їхньої переробки, оскільки у країнах з низьким рівнем доходів їх використовують як дешевий рослинний білок для харчування лю-дей, а у розвинених країнах – як цінну білкову сировину при годівлі тварин. Динаміка виробництва олійних культур показана на рисунку 1.2.

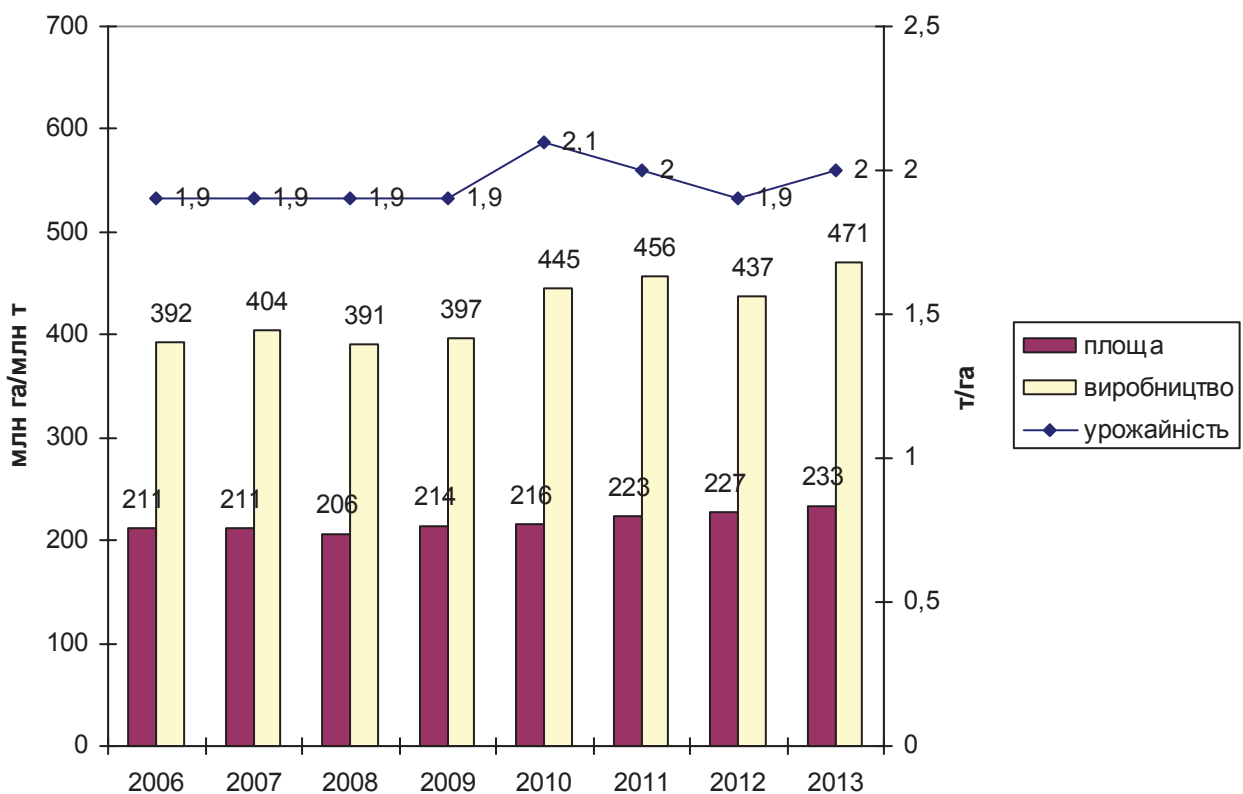

Рис. 1.2. Виробництво олійних культур у країнах світу

джерело: дані Держкомстату України, доопрацьовано автором

У структурі світового експорту олійної сировини США і Бразилія займають по 34%, Канада-10%, Аргентина-9%, тоді як на інші країни припадає 13% продажу.

Найбільшим імпортером олійної сировини є Китай. У 2012 р. сезонні обсяги закупівель продукції країною становили 55% світового імпорту або 58 млн т.

Упродовж останніх років в Україні спостерігалася тенденція нарощування виробництва олійних культур. Якщо у 2005 р. загальний обсяг цих культур становив 5,7 млн т, то у 2012 р. вони збільшилися до 13,0 млн т (рис. 1.3).

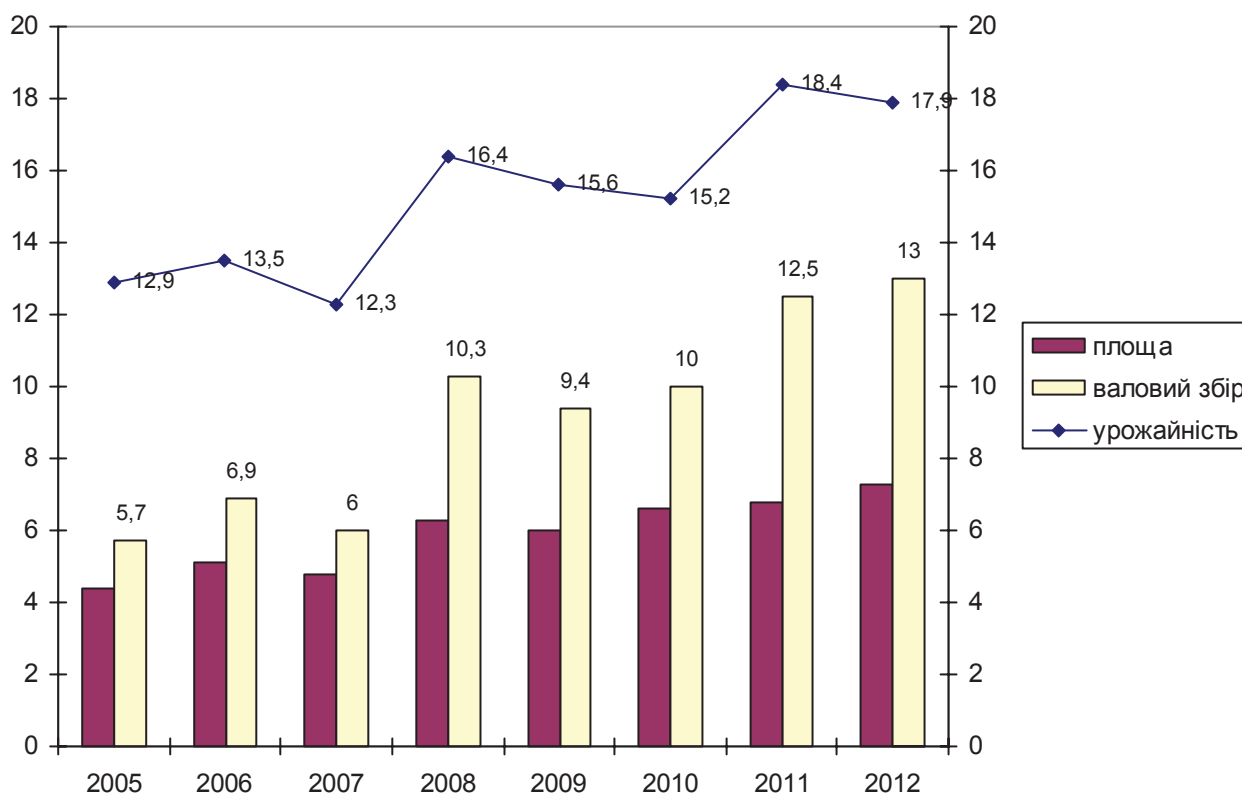

Рис. 1.3. Виробництво олійних культур в Україні

джерело: Дані Держкомстату України, доопрацьовано автором

Цьому сприяло розширення посівних площ до 6,8 млн га, що у 1,5 рази перевищує площі 2005 р., та зростання урожайності.

Понад мільйон тонн насіння збирають у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській та Харківській областях. Культури вирощують в основному великі і середні сільськогосподарські товаровиробники, частка яких у загальних обсягах продукції складає 70%. На фермерські господарства припадає 18%, на господарства населення-12% (1,5 млн т).

Основною олійною культурою є соняшник, що займає майже 70% обсягів. На сою припадає 18%, ріпак – 12%. Також вирощують льон-кучерявець на насіння, гірчицю та рижій, загальна частка яких у виробництві олійних культур складає 1%.

Обсяги вирощування сої постійно зростають, що пояснюється можливістю використання власного посівного матеріалу, незначними виробничими витратами, низькими ціновими ризиками. Все це забезпечує високий рівень прибутковості культури та її посиленій експортний потенціал [18, с. 37-40].

Можна зробити наступні висновки:

1. Сировина, як стартовий майданчик розвитку інших галузей, викликає значний інтерес з боку різних країн та товаровиробників, що призводить до конкурентної боротьби за неї.

2. Сировинноорієнтовані країни в основному мають нижчу ступінь розвитку ніж ті, що виробляють кінцеву продукцію та впроваджують сучасні технології.

3. Рівень безпеки країн, їх експортні можливості, антикризова політика у значній мірі залежать від наявності сировинних ресурсів та ресурсозберігаючої політики.

4. Україна володіє значними земельними, мінеральними, сільськогосподарськими ресурсами, у певній мірі використовує цей потенціал. Проте її майбутнє залежить від науково обґрунтованої і втіленої на практиці моделі постіндустріального суспільства, фундаментом якої є знанневий капітал, а кінцевою метою мережева змішана економіка.

Література

1. Зварич И. Анализ ресурсно-сырьевого дисбаланса мировой экономики / И. Зварыч, Р. Зварич // Журнал европейської економіки. - 2013. - №4. – С. 466-490.

2. FAO : Природные ресурсы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docer/014/am859r/am859r12.pdf>

3. Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025, меняющийся мир: доклад Нац. развед. совета США. – М.: Европа, 2009.-188 с.

4. Марушевський В.Г. Зростання конфліктогенного потенціалу у сфері сировинно-ресурсної безпеки /В.Г.Марушевський// Стратегічні пріоритети.- 2013.-№1.-С.120-125.

5. В.Ф.Савченко. Потенціал національної економіки України: монографія.-Чернігів : ЧДІЕУ, 2009.-274 с.

6. Воробьев А.Е. Национальная минерально-сырьевая безопасность России: современные проблемы и перспективы: учебник /А.Е.Воробьев, Г.А.Балыхин, В.И.Комашенко.-М.:Выш.шк.,2007.-471 с.

7. Географічна енциклопедія України: в 3-х т./Ред.кол.:О.М.Маринич (відпов.ред.) та ін.- К.: Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1990. – Т.2. – 480 с.

8. Гірничий енциклопедичний словник. Т.2 /За редакцією В.С.Білецького. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2002.-632 с.

9. Корецький М.Х., Маланчук З.Р., Калько А.А./ Конструктивні принципи управління мінерально-сировинною безпекою держави // Інвестиції : практика та досвід. – 2012.-№18.-С.79-84.

10. Башко В.Й. Антиклічна фіскальна політика у країнах із сировиннозалежною економікою/ В.Й.Башко // Економіка і прогнозування. – 2012.- №2.-С.47-59.
11. Feber,G. (1983). On Exports and Economic Growth. Journal of Development Economics, 12: 59-73.
12. Fosu, A.K. (1990) Export composition and the impact of export on economic growth of developing economies. Economics Letters, 34: 67-71.
13. Черкас Н.І. Структурно-секторальна модель експорту : об'єктивні чинники економічного зростання України /Н.І.Черкас// Актуальні проблеми економіки. – 2012. – №1. – С. 111-119.
14. Горбач Д. Сырьевой бум-бум [Сырьевые суперциклы] / Д.Горбач // Бизнес.-2012.-С.27-30.
15. Суперека С. Роль ресурсозбереження в системі конкурентоспроможності виробничих підприємств /С.Суперека// Економічний простір: збірник наукових праць.-2008.-№20/1.-С.191-199.
16. Пекшин С.В Механізм формування та реалізації стратегії ресурсозберігаючої політики на рівні підприємств машинобудування / С.В.Пекшин// Формування ринкових відносин в Україні.-2014.-№7.-С.90-95.
17. Державне регулювання економіки України: методологія, напрями, тенденції, проблеми / за ред. д-ра екон. наук М.М.Якубовського.- К.-НДІ Міністерства економіки України, 2005.-410 с.
18. Карєєв О.М. Забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств в умовах органічного землеробства /О.М.Карєєв// Економіка АПК.-2015.- №4.-С.101-106.
19. Гончарук Т.В. Розвиток ефективності виробництва сільськогосподарської продукції і сировини для переробки на біопаливо / Т.В.Гончарук// Економіка АПК.-2013.-№8.-С.128-133.
20. Маслак О. Нові олійні рекорди/ О.Маслак // Пропозиція. - 2012. - № 6. - С.36-40.

1.2. Передумови розвитку біо-орієнтованої економіки в Україні в контексті сталого розвитку

З урахуванням глобальних викликів, з якими сьогодні стикнулося людство та світове співтовариство, важливо фундаментально вивчати наявний в Україні потенціал для розвитку біоекономіки.

До 2005 термін «біоекономіка» використовувався головним чином у зв'язку з такими видами діяльності, які пов'язані з науковими та науководослідницькими в галузі біотехнологій, що спрямовувалися на вивчення механізмів і процесів генетичного та молекулярного рівнів, та їх застосування до цілей виробництва.